

СТАТТІ

Терський Святослав Володимирович –
доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»;
науковий співробітник Львівського історичного музею (Львів)

ПАЛОМНИЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ. XI–XIV СТ. НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ)

Історія паломницької діяльності волинян нараховує майже тисячу років. Про паломництво до Святих місцин видатних волинян княжої доби відомо давно, зокрема, з низки літописних свідчень. Найзнаменитішою святою реліквією Волині, поза сумнівом, був срібний хрест із реліквією Хреста, подарований соборній церкві Св. Іоанна Богослова в Лучеську князем Володимиром Васильковичем († 1288) у другій половині XIII ст.¹ Реліквія могла мати лише візантійське походження, оскільки Хрест Господній зберігався в Соборі Св. Софії у Константинополі. Саме наявність такої реліквії у Лучеську була підставою для обрання зображення хреста за герб Волині, який був відомий вже з 1404 р.²

Однак археологічні джерела дозволяють значно розширити наші уявлення про поширення паломництва серед ширших кіл мешканців Галицько-Волинського князівства. Цю можливість дає проведена раніше належна фіксація під час польових археологічних досліджень знахідок характерних паломницьких реліквій.

Хоча предмети, пов'язані з паломництвом, неодноразово траплялися вже при перших розкопках храмів княжої доби на галицько-волинських землях³, системне вивчення старожитностей паломництва у Південно-Західній Русі лише порівняно недавно набуло розвитку. Довший час значну частину подібних предметів відносили до свідчень далекосяжної торгівлі. Певна заслуга у класифікації паломницьких старожитностей Східної Європи належить петербурзьким вченим Ганні О. Песковій⁴ та Олександрю Мусіну⁵. Окремі

¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. 1908. С. 926.

² Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 199.

³ Знахідку подібної на візантійський імпорт кам'яної плитки виявив 1882 р. о. Лев Лаврецький при розкопках церкви Спаса на Карпиці, див.: Терський С. Храми княжого Галича (за археологічними матеріалами Львівського історичного музею – вибрані приклади). *Badania archeologiczne zespołow sakralnych w Karpatach / Pod red. J. Gancarskiego*. Krosno, 2016. S. 45, фото. 4.

⁴ Пескова А. Паломнические древности в древнерусском городе. *Ладога и религиозное сознание*. Санкт Петербург, 1997. С. 48–50; Пескова А. Паломнические реликвии святой Земли в

приклади паломницьких реліквій нашого регіону вже класифікувались дослідниками регіональної археології: В. Д. Гупало, Ю. В. Лукомським та автором статті⁶.

Проте зведень подібних знахідок із галицько-волинських земель досі зроблено не було. В даній публікації автор ставить за мету вперше окреслити поширення певних видів паломницьких реліквій на всій території Галицько-Волинського князівства.

Наявні на сьогодні знахідки паломницьких старожитностей виявлені переважно у великих міських центрах Галицько-Волинського князівства. Більшість із них потрапила до нас у XII–XIV ст. з території Візантійської імперії та інших країн Середземномор'я і розкриває таку малодосліджену сторону діяльності Церкви, як організацію чи патронат прощ до святих місцевостей.

Очевидно, паломництво на галицько-волинських землях поступово стає актуальним в процесі остаточного утвердження християнства в краї у період XI–XIII ст., який прийнято вважати добою т.зв. «двовір'я»⁷. Тому більшість паломницьких реліквій закономірно відноситься переважно до XIII–XIV ст.

Своєрідними друкими після Києва «воротами» для них традиційно вважається Галичина, яка вже від рубежу XI–XII ст. набуває незалежні від Києва зв'язки, насамперед, із Угорщиною та Візантією. Щоправда, останнім часом Ганна Пескова припускає, що певні середземноморські реліквії потрапляли на Русь найімовірніше за посередництва католицьких місіонерів або навіть рицарів Тевтонського ордену, які облаштувалися у Східній Прибалтиці в кінці 30-х років XIII ст., тобто напередодні вторгнення монголів на Русь⁸. Що досить логічно, враховуючи тісні і добре налагоджені стосунки волинського

древнерусском городе. *Пилгримы: историко-культурная роль паломничества* / науч. ред. В. Н. Залесская. Санкт-Петербург, 2001. С. 113–126.

⁵ Мусин А. Археология древнерусского паломничества в Святуу Землю в XII–XV веках. *Богословские труды*. 35: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997). 1999. С. 92–110; Мусин А. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств*. Москва, 2009. С. 221–255.

⁶ Терський С. Торгівля у галицько-волинських містах (за матеріалами Львівського історичного музею – вибрані приклади). *Handel w miastach południowo-wschodniej Polski, wschodniej Słowacji, północno-wschodnich Węgier i zachodniej Ukrainy w średniowieczu w świetle badań archeologicznych i historycznych* / Pod red. J. Gancarskiego. Krosno, 2016. S. 225–250; Терський С. Археологія міста Володимира. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський, 2019. С. 137, 164–166, рис. 3:19; Лукомський Ю. Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті, як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів (на основі архітектурних джерел). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. Львів, 2020. С. 382–428; Гупало В. Релігійне життя княжого Звенигорода: релікти храмів і монастирів, предмети християнського культу. *Духовна культура населення Прикарпаття...* Львів, 2020. С. 483–493.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси / в 11 т., 12 кн. Т. 3: Галицько-Волинська держава. Київ, 1993 (1905). С. 402–403.

⁸ Пескова А. Паломнические древности в древнерусском городе. С. 50; Пескова А. Паломнические реликвии святой Земли. С. 123–124.

великокнязівського двору із Тевтонським Орденом⁹. Невідомі нюанси великокнязівської політики доби після нашествия Батия приховують знахідки на території майже повністю розкопаного археологами у 1957–1964 рр. великого Шепетівського городища. Поряд зі слідами перебування у фортеці західноєвропейських лицарів там знайдено невеликий срібний циліндр-релікварій, що містив частину мощів Св. Стефана та дерева Хреста Господнього. На думку авторитетного дослідника церковних старожитностей О. Мусіна, релікварій міг бути зроблений у Константинополі після 1204 р., у час існування Латинської імперії¹⁰, оскільки реліквія перебувала у палацовій церкві св. Стефана у Константинополі, куди ці святі мощі привезли з Єрусалима. Відповідно й напис на релікварії зроблено на латині (+BEATVS STEFANVS LIGNVM DN REL [IQVIAE])¹¹.

На сьогоднішньому рівні вивчення старожитностей княжої доби можна впевнено виділити дві категорії предметів, які набули значного поширення на галицько-волинських землях – це вироби з крокеїту (*lapis lacedaemonius* (лакедемонський камінь – камінь зі Спарти) або *krokaetis lithos* – скельний камінь зі Спарти) та середземноморські мушлі Св. Якова (*Pecten maximus* (*Pecten maximus* з підвидом *Pecten jacobaeus*, французькою) та інші з сімейства *Pectinidae*). Завдяки оригінальній сировині, з якої вони виготовлені, мають пряме відношення до паломницьких реліквій.

Загалом, зеленим каменям у період Середньовіччя надавалися особливі цілющі властивості. Зокрема, камінь-змійовик, названий так через свій плямистий малюнок і зелене забарвлення, вважався не лише цілющим від укусу змії, а й дозволяв власнику такого каменю уникнути самого укусу. Змійовик сприяв загоєнню ран і зростанню переломів. А малахіт, для прикладу, взагалі вживався як дитячий амулет-оберіг. Таким чином, у свідомості середньовічної людини подібні особливі камені в повній мірі володіли всією сукупністю цілющих і захисних властивостей¹².

Таким популярний зеленим каменем на Русі був крокеїт. В епоху античності і аж до зрілого середньовіччя єдиним місцем видобутку такого каменю була Крокея на півострові Пелопоннес біля Спарти. Звідси назва каменя – крокеїт. Відпрацьоване його родовище було виявлено французькою Морейською експедицією в 1833 р.¹³.

⁹ Терський С. Лучеськ Х–ХV ст. Львів, 2006. С. 196; Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 46, 50, 216. Терський С. Археологія міста Володимира. С. 155–158, 232–234.

¹⁰ Мусин А. Археологія древнерусского паломничества в Святу Землю в XII–XV веках. С. 95.

¹¹ Пескова А. Паломнические древности в древнерусском городе. С. 49; Пескова А. Паломнические реликвии святой Земли в древнерусском городе. С. 114–118, илл. 1.

¹² Мусин А. «Камень аспиде зелен». Об одной группе древнерусских крестов из порфирида. С. 145–155.

¹³ Мусин А. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. С. 221–255.

Слід відзначити, що перші знахідки виробів із даного мінералу викликали певні сумніви, стосовно його імпортного походження. Зокрема, подібні припущення висловлювались стосовно знахідки фрагмента зеленої шліфованої плитки виявленого волинським археологом Юрієм Мазуриком під час розкопок 1999 р. в ур. Церковка на правому березі р. Західний Бут, на місці літописного Угровська, де розташовувалася катедра князя-короля Данила Романовича. Археолог інтерпретував цю знахідку, як частину облицзовальної плитки з фасаду поки ще не виявленої цегляної княжої церкви¹⁴. Припускали, що матеріал виявленої плитки походить із північної частини Житомирської обл., де в Овруцькому р-ні спостерігаються природні відслонення діабазового порфіриту, відомого під назвою «волініт». Проте співставлення даного мінералу з іншими, раніше виявленими знахідками з галицько-волинських земель наводить на думку, що поява зелених кам'яних плиток на Русі пов'язана з порфіритами грецького походження – *krokaetis lithos*, уживаними в якості паломницьких реліквій. Адже роль цього каменю в культурі Середньовіччя, загалом, добре вивчена, а використання цього каменю в літургійній культурі Європи доведене¹⁵.

Вперше, як вже згадувалося, на галицько-волинських землях виріб з цього імпортного мінералу було зафіксовано у княжому Галичі під час розкопок церквиця Спаса 1882 р. у Залукві, розташованого на одному з найвищих пагорбів залуківської височини «Жарпиця». Тут була резиденція другого із літописних галицьких князів – Володимирка Володаревича, а отже храм мів служити і владичим осередком, на що, окрім уламку вище згаданої ідеально відполірованої мармурової плитки «*marmor acedaemonicum viride*»¹⁶, який походить, мабуть, від наповнення вівтаря, вказувала знахідка печатки Галицького єпископа Косми¹⁷. Особливий соборний (єпископський) статус церква Спаса в Галичі, очевидно, посідала аж до завершення спорудження Успенського собору на Крилоській горі¹⁸. При ньому, мабуть, діяв і скрипторій, де й могло бути написане знамените Галицьке Євангеліє¹⁸.

Плитка була ідентифікована автором у сучасній колекції Львівського історичного музею (ЛІМ КР-8959)¹⁹. Її розміри – 24х33х14 мм. Ще одну характерну плитку крокеїту із щільного дрібноплямистого каменю темно-

¹⁴ Мазурик Ю. Фрагмент кам'яної облицзовальної плитки з урочища «Церковка» літописного Угровська. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року*. Луцьк, 2004. С.150–152.

¹⁵ Мусин А. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. С. 221–255.

¹⁶ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. S. 72.

¹⁷ Грушевський М. Печатки з околиць Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – НТШ). Львів, 1900. Т. XXXVIII. С. 1-4.

¹⁸ Лукомський Ю. Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті, як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів... С. 407–408.

¹⁹ Терський С. Храми княжого Галича (за археологічними матеріалами Львівського історичного музею – вибрані приклади). С. 45, фото. 4.

зеленого кольору трапецієподібної форми розмірами 24,5х14,2 см та товщиною 20 мм виявлено під час розкопок дерев'яної церкви першої половини XII ст., розташованої в центрі галицького подолу (ур. Царинка) – ділового центру столиці Верхнього Подністрів'я, і поміщено у постійну експозицію Музею археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

Плитка, виявлена на поверхні долівки цього храму розкопками Ю. Лукомського в 1985–1990 рр., найімовірніше призначалася для облицювання вітаря²⁰. Форма її схиляла дослідника до думки, що це одне з чотирьох ramen хреста, вмонтованого у дерев'яну основу-стілницю рухомого вітаря, який завдяки цьому сакральному каменю – крокеїту – використовували священники-місіонери з Візантії.

Про ширше практичне використання в Європі подібного матеріалу у переносних вітарях священниками, які вирушали з далекими християнськими місіями, може свідчити знахідка плитки крокеїту у Сигтуні (Швеція) XI–XII ст., зруйнованій 1187 року, а також виявлений та зафіксований мобільний вітар із вкрапленням лакедемонським каменем в одній зі шведських церков (ставкірсі)²¹.

Щодо згаданої нововідкритої церкви у діловому центрі Галича, то її дослідник припускає посвяту храму Св. Івану Хрестителю, небесному покровителю першого з відомих галицьких князів. А відтак цілком ймовірно, що в цьому Іванівському монастирі Галича перебував у часі втечі з батьківщини впродовж 1164–1165 рр. майбутній імператор Візантії Андронік Комнен, який був двоюрідним братом галицьких князів Ярослава Осмомисла та Івана Ростиславича Берладника. Візантійського принца мали б супроводжувати й візантійські священники, які могли використовувати згадані рухомі вітарі з вкрапленнями крокеїту.

Ще один зразок цього рідкісного каменю – шестикутний уламок темно-зеленого кольору зі світлими вкрапленнями розміром 13х13 мм – виявлено на території багатой садиби II (споруда 38), датованої в межах 1110/1120–1130/1140 рр., на північно-східному пригороді княжого Звенигорода біля Львова, ймовірно, походив зі зруйнованої храмової мозаїчної долівки²². Припускають, що цей фрагмент привезли паломники, які відвідували візантійські храми. А вже на місці з цієї сировини також виготовляли натільні хрестики.

Один такий хрестик з крокету свого часу потрапив до колекції Археологічного музею в Кракові наприкінці XIX ст. Його передав тогочасний археолог Адам Гонорій Кіркор, як знахідку, виявлену під час оранки в селі Богданівці Золочівського повіту (тепер – Тернопільщина) паном д-ром Клеменсом Живіцьким. Ретельно відшліфований хрестик висотою – 4,7 см, шириною – 3,3 см, товщиною – 1,0 см, вагою – 16,5 г має у верхньому ramenі

²⁰Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *Записки НТШ*. Львів, 1998. Т. ССХХХV. С. 584.

²¹Tesch S. Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas meteltida kyrkotopografi. *Biskopen i Museets Trädgård: Enarkeologisk gata*. Stockholm, 2001. S. 29: Fig. 14; S. 35: Fargbild IV.

²²Гупало В. Релігійне життя княжого Звенигорода: релікти храмів і монастирів, предмети християнського культу. С. 485.

отвір для протягування шнура²³. Ще понад десять років тому на території Русі дослідниками фіксувалися знахідки лише 23 натільних хрестиків та 6 фрагментів цього каменю²⁴. В більшості випадків хрестики з крокеїту було виявлено у складі археологічних комплексів, сформованих власниками із високим соціальним і майновим статусом, які підтримували активні зв'язки зі Середземноморським регіоном²⁵.

На сьогодні шматки крокету знайдені на низці пам'яток, що загинули на галицько-волинських землях у бурхливих подіях т.зв. монгольської доби у XIII–XIV ст.: на Шепетівському городищі²⁶, в ур. Церквище у літописному Угровську²⁷, в руїнах Чорнівського городища на Буковині (камінь зеленого відтінку зі світлими вкрапленнями правильної геометричної форми, що нагадує копію Гробу Господнього)²⁸.

Проте, поза сумнівом, найціннішу пам'ятку із вказаним сакральним мінералом порівняно недавно виявлено у складі скарбу срібних виробів XII–XIV ст. у княжому Володимирі – столиці Галицько-Волинської держави²⁹. Кам'яний хрест характерного зеленого забарвлення був обкутий срібними наконечниками³⁰. Подібні хрести до володимирської знахідки входили до складу скарбів із Старої Рязані, Києва, Володимира Заліського, заритих перед приходом монголів³¹. Їх пов'язують виключно з характерною елітною князівсько-боярською та міською культурою. Час ужитку цих предметів особистого благочестя визначений межами XI–XIV ст., але найбільшого поширення вони набули в передмонгольський період (XII – перша половина XIII ст.). На сьогодні на території Русі зафіксовано майже 30 кам'яних хрестів із металевими наконечниками, які походять переважно зі скарбів, а також як розрізнені поодинокі знахідки. Дослідники припускають візантійське походження кам'яних хрестиків із металевими наконечниками, хоча не заперечують можливості їх виготовлення у провінційних майстернях Херсонеса³².

²³ Liwoch R. Krzyżyk z lapis lacedaemonius [онлайн] [цит. 2022-11-22]. Доступно з [https://www.academia.edu/35729162/Krzyzyk_z_lapis_lacedaemonius_popularnonaukowy_popular_science].

²⁴ Мусин А. Церковь и горожане средневекового Пскова. Историко-археологическое исследование. Санкт-Петербург, 2010. С. 238.

²⁵ Там само. С. 251.

²⁶ Мусин А. Церковь и горожане средневекового Пскова... С. 248.

²⁷ Мазурик Ю. Фрагмент кам'яної облицзовальної плитки з урочища «Церковка» літописного Угровська. С. 150–152.

²⁸ Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Нові знахідки предметів християнської культової символіки з давньоруських пам'яток Буковини. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.)* / НКПІКЗ. Київ, 2016. С. 25–28.

²⁹ Терський С. Археологія міста Володимира. С. 41, 137–138.

³⁰ Там само. Рис. 3.19.

³¹ Даркевич В., Монгайт А. Клад из Старой Рязани. Москва, 1978. С. 11, табл. XVI:5; Монгайт А. Старая Рязань. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1955. № 49. С. 151, 152, рис. 118:8.

³² Сорокин П. Каменный крест из раскопок на Охтинском мысу. В *камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*. Санкт-Петербург, 2017. С. 552–555.

Прикметно, що приблизно такий «мармуровий зелений хрест», разом з іншими реліквіями, потрапив у князівське поховання на території Андріївського Янчиного монастиря в Києві (садиба Трубецького на куті Володимирської і Трьохсвятительської вулиць), заснованого в 1086 р.³³ З літопису відомо про поховання тут волинських князів Ярополка Володимировича 1139 р. і Володимира Андрійовича в 1170 р.

Таким чином, предмети із зеленого мармуру були «церковним імпортом», привнесеним на територію Русі як середземноморські сувеніри, пам'ятки паломництва до святих місць. Саме в такому статусі вони й потрапляли в сукупність предметів, що передавалися у спадок, як сімейні реліквії. Тому присутність цієї реліквії у скарбі 2012 р., захованому на території спаленої близько 1370 р. садиби боярина-гуменника у Володимирі, є цілком закономірною. Як відзначають фахівці, тривалість зберігання подібних реліквій зумовлювалась низкою причин, серед яких пам'ять про «візантійське» походження каменю, традиція дбайливого ставлення до християнської святині, передача сімейних реліквій у спадок, матеріальна цінність предмета, пов'язана з рідкісністю каменю і наявністю срібних накладок з ювелірною орнаментациєю.

Ще один зразок матеріальних свідчень далекого паломництва – мушлі Св. Якова (*coquille de Saint-Jacques*; інші її найменування – *Pilgrim's scallop* (пілігримська мушля) або *la concha del Camino* (мушля Дороги)), які отримували при поклонінні гробниці св. Якова у монастирському комплексі у Сантьяго-де-Компостелла на північному заході Іспанії, де розташований цей знаменитий санктуарій. Як і вироби з крокету, ці санктуарії належали виключно представникам елітарних прошарків суспільства. Проте вони фіксували не східносередземноморський напрямок паломництва, а західноєвропейський.

У дослідників виникали сумніви стосовно того, чи справді давні русичі могли здійснювати паломництво аж у настільки далекі землі. Вище вже наводилися сумніви Ганни Пескової, яка припускала поширення середземноморських мушель св. Якова католицькими місіонерами або лицарями Тевтонського ордену, з якими Галицько-Волинська держава підтримувала тісні політичні зв'язки недовзі після того, як вони утвердилися у Східній Прибалтиці. Проте Іберійський півострів, як виявляється, не був настільки далекою стороною для волинських вельмож, свідченням чого можна вважати виявлення характерної валенсійської сувенірної кераміки у палаці боярина-гуменника середини XIV ст., дослідженому автором на східній околиці Володимира³⁴.

Вперше середземноморська мушля виду *Pectum maximum* привернула увагу дослідників у 1954 р., під час розкопок косторізної майстерні XII ст. на

³³ Хойновский И. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева произведенные весной 1892 года. Археологически-историческое исследование. Киев, 1893. С. 38. Табл. 15. рис. 83.

³⁴ Терський С. Княже місто Володимир. С. 195.

північно-східній ділянці окольного города Звенигорода. Вона збереглась у колекції Львівського історичного музею (ЛІМ КР-501). У 1980-ті рр. фрагмент такої ж мушлі трапився на садибі XI ст. у північно-східному пригороді цього літописного центру галицького Опілля (виявлено 1986 р. на території боярської садиби, поряд з майстернею золотаря, датованою 1130–1140 рр., що проіснувала до руйнування Звенигорода монголо-татарами в 1241 р.

Третій і четвертий фрагменти мушель Св. Якова походять з Волині. Один – з розкопок М. К. Каргера на Шепетівському городищі³⁵, інший фрагмент середземноморської мушлі сімейства пектинів* з просвердленими трьома отворами знайдено 1994 р. у будівлі рубежу XII/XIII ст. на посаді Пастівник у Пересопниці (зберігається у колекції Львівського історичного музею (ЛІМ КР-42493))³⁶. Також 2015 р. мушля св. Якова знаходилась в похованні у саркофазі другої половини XIII ст., дослідженому у столичній церкві Богородиці Холма, збудованій королем Данилом Романовичем поряд своєї резиденції³⁷.

Окрім галицько-волинських земель мушлі Св. Якова знаходили у центрах Північно-Західної Русі – Старій Русі та Вітебську. Така невелика чисельність мушель св. Якова є свідченням індивідуального паломництва окремих осіб, для яких мушлі св. Якова лише в такому випадку мали б цінність євлогій – матеріальних предметів, що засвідчували б факт відвідування санктуарію³⁸. Санктуарій у Сантьяго-де-Компостела вважався другою за значимістю святинею після Рима. Торгувати мушлями поза межами міста заборонялося. Єдиним конкурентом Сантьяго-де-Компостела, де також можна було придбати мушлі, був монастир Святого Михайла на побережжі Нормандії³⁹.

Окрім виробів з крокеїту та мушель Св. Якова, безперечно, існувало чимало інших паломницьких реліквій, а також свідчень паломництва на галицько-волинських землях.

Це, зокрема, різноманітні нашивні платівки із зображеннями святих, які вважаються достатньо поширеними реліквіями. Така платівка зі сценою явлення Ангела жінкам-мироносицям і куполом Гроба Господнього, що зберігається у Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі, походить з досліджень Шепетівського городища. Платівка з ликами апостолів Петра та Павла, виготовлена в Римі у XIII ст., нещодавно виявлена у літописному Червені – стольному місті Червенської

³⁵ Пескова А. Паломнические реликвии святой Земли в древнерусском городе. С. 123–124, илл. 7.

* визначення проф. А.С. Андреевої-Григоревич (Львівський національний університет ім. І. Франка)

³⁶ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів, 2002. С. 82; Терський С. Дослідження посади літописної Пересопниці в урочищі «Пастівник» у 1994 р. *Археологічні дослідження. Львівського університету*. Вип. 16. Львів, 2012. С. 256, рис. 4:2.

³⁷ Гупало В. Релігійне життя княжого Звенигорода: релікти храмів і монастирів, предмети християнського культу. С. 484.

³⁸ Гупало В. Релігійне життя княжого Звенигорода... С. 485.

³⁹ Пескова А. Паломнические реликвии святой Земли... С. 123.

землі⁴⁰. На паломницький шлях до Святої Землі, припускають, вказували також знахідки трьох дерев'яних хрестиків, медальйон зі Св. Димитрієм Солунським і Св. Георгієм та два скляні медальйони-екзагії з розкопок Звенигорода біля Львова⁴¹.

Ще однією характерною реліквією, пов'язаною із паломництвом до Святої землі, є характерні, насамперед, для православних земель хрестики з перламутру. Вивчена майстерня, де виготовляли хрестики з перламутру, поблизу Хайфи у франкській портовій фортеці Атліт, яку також називали Замком паломників. Хрестики мають рівнокінцеву форму, розмірами близько 20×15–20 мм, рельєфно відділені заокруглені підтрикутні завершення кінців, квадратне середохрестя з прокресленим діагональним хрестом, овальні чи підпрямокутні/ підквадратні у перетині рамена. Центр міг бути і чистим або нести зображення порожнього чи заповненого косою решіткою ромба і косої решітки без обрамлення⁴².

На галицько-волинських землях хрестиків з перламутру відомо поки ще відомо небагато. Зокрема, один екземпляр походить з майже повністю розкопаного Шепетівського городища, інший із розкопок городища в ур. Звенигород на р. Збруч, інтерпретованого, як язичницьке святилище⁴³. Низку подібних знахідок виявлено також на сусідніх з Волинню землях західної Київщини: на Райковецькому городищі⁴⁴, на Дівич-горі біля Сахнівки, на поселеннях Ходосівка та ще одному в околиці Києва.

Щоправда, з'ясоване недавно північне походження сировини перламутрового хрестика з Ходосівки (зі скойки річкової *Margaritifera margaritifera*, поширеної в прісноводних водоймах півночі Європи), попри його схожість на палестинські зразки завдяки гравіюванню хреста в середохресті свідчить про можливість альтернативного близькосхідного виробництва цих речей⁴⁵.

Аналогічно до привізних реліквій, традиційно, відносили чисельні знахідки «мармурових» хрестиків, виявлених на багатьох, навіть, незначних поселеннях княжої доби на галицько-волинських та інших землях Русі⁴⁶.

Однак порівняно недавно натільні кам'яні хрестики із плямистої сировини, які раніше вважалися виконаними з середземноморського мармуру, були реінтерпретовані з врахуванням результатів досліджень на території Овруцького князівства решток виробничих поселень з обробки місцевого сланцю.

⁴⁰ Пескова А. А. Паломнические реликвии святой Земли... С. 113, 118, 119, илл. 3; Musin A. Z wiecznego Rzymu nad Bug: znaki pielgrzymie z Czerwna. *Czerwien – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*. Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. S. 243, 253, rys. 1.

⁴¹ Гупало В. Релігійне життя княжого Звенигорода... С. 485.

⁴² Готун І., Казимір О., Гунь М., Сухонос А. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія*. 2018. № 1. С. 70.

⁴³ Русанова І., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. 2-е изд. Москва, 2007. С. 111, рис. 33:5.

⁴⁴ Гончаров В. Райковецкое городище. Киев, 1950. Табл. 22:10.

⁴⁵ Готун І., Казимір О., Гунь М., Сухонос А. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. С. 76–77.

⁴⁶ Див.: Терський С. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею). *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Вип. IX. Львів, 2000. С. 179–201.

Олена Веремейчик ототожнила аналогічну плямисту сировину з пірофілітовим овруцьким сланцем. Припускають, що присутність у структурі пірофілітового сланцю різного вмісту мінералів та їх можлива термо- чи хіміобробка обумовлювали різний колір сировини – сірий, зелений, червоний⁴⁷.

З далекоюжним паломництвом могли бути пов'язаними також інші категорії пам'ятних речей. Зокрема, до зразків, які, ймовірно, «брали участь» у паломницькому ходінні, відносять подібну на екзаргії скляну дископодібну вставку-медальйон (можливо, наліп на стінку) з колекції Львівського історичного музею (ЛІМ КР-13735) діаметром 3,5 см, випадково знайдену в Звенигороді біля Львова⁴⁸. Медальйон виготовлений зі скла темно-синього кольору. на лицьовій поверхні має напис з двох літер – «ХС», ймовірно грецькою «ΑΙΧΣ»: Α[ΓΙΟΣ] Ι[ΗΣΟΥΣ] Χ[ΡΙΣΤΟΣ]⁴⁹. Прийнято вважати, що подібні скляні медальйони, в тому числі і з зображеннями святих, як знаки паломників, могли виготовлятися у Візантії, хоча деякі дослідники висловлюються на користь венеціанських майстерень⁵⁰.

На далекоюжне паломництво міської еліти Лучеська, ймовірно, вказує також знахідка шкарлупи кокосового горіха, виявлена 1989 р. у центральному кварталі середмістя, поряд ринкової площі⁵¹.

Таким чином, християнська традиція паломництва на Волині має багатовікову історію. Більшість виявлених розкопками паломницьких реліквій із галицько-волинських земель походили з території Візантійської імперії та інших країн Середземномор'я. Вони відображають специфічну сторону міжкультурних контактів давньої України, які пов'язували християнську спільноту Русі з сакральним світом святинь Близького Сходу та Латинського Заходу. Судячи з топографії виявлення проаналізованих реліквій, практика паломництва у далекі землі виходила за рамки осіб духовного сану і, очевидно, охоплювала не лише боярсько-князівську верству, але й багатих міщан: купців і ремісників. Проаналізована сукупність артефактів з досліджень великих міст Галицько-Волинського князівства також наочно ілюструє важливий аспект діяльності Церкви, який досі ще недостатньо вивчений – організація чи патронат прощ до Святих місцевостей. Очевидно, що організація належних археологічних досліджень, насамперед, великих центрів Волинського князівства здатна відкрити не одну «темну» сторінку історії краю та Православної віри на Волині.

⁴⁷ Веремейчик Е. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. *Славяно-русское ювелирное дело и его стоки. Материалы Международной научной конф., посвященной 100-летию Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10-16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург, 2010. С. 248–249, рис. 4:1–3.

⁴⁸ Терський С. Матеріальна культура літописного Звенигорода у світлі фондової колекції Музею НТШ. *Музеї Львова: події, колекції, люди: матеріали науково-практичної конференції, Львів, 24–25 жовтня 2013 року* / Львівський історичний музей. Львів, 2015. С. 108–118.

⁴⁹ Грушевський М. Звенигород Галицький. *Записки НТШ*. 31. Львів, 1899. С. 25, табл. II:24.

⁵⁰ Гуревич Ф. Новые данные о стеклянных иконках-литиках на территории СССР. *Византийский временник*. 43. 1982. С. 178–182.

⁵¹ Терський С. Лучеськ X–XV ст. С. 163.